

преврата који раздваја ове две епохе. Може ли се задржати традиционално излагање историје хомеровског друштва и цитирати на крају хомеровског доба знаменити Енгелсов пасус о појави државе код Грка, рећи да је тек тада „пронађена држава“ (стр. 94), ако је пре тога било говора о држави код Микенаца (стр. 65)? Можда засада и не постоји задовољавајући одговор на поменуто питање, али је неопходно да се на њега укаже, да се оно постави и да се према њему саобрази излагање. Јер, од одговора на ово питање зависи хоћемо ли микенску историју сматрати нераздвајним делом античке грчке историје или не.

И поред набројених недостатака „Стара Грчка“ ће несумњиво пружити много користи нашој културној јавности. Уосталом, треба признати да издавачи нису имали лак задатак када су одлучили да нашој историографији пруже једну историју Грчке. Требало је бирати између две врсте дела, од којих свака има, са нашег становишта, своје недостатке. Западни народи могу се похвалити великим бројем одличних дела из ове области. Међу немачким, француским, енглеским и талијанским историчарима који су се бавили грчким историјом било је и таквих у чијим се делима невероватна ерудиција спаја са оригиналношћу и продорношћу духа и скоро уметничком сугестивношћу обраде. Међутим, по својим општим концепцијама та дела су данас несумњиво застарела и превазиђена, јер су у њима ингорисане револуционарне мисли којима су Маркс и Енгелс обогатили историску науку. Нажалост, марксистичка историографија није још увек дала у области античке историје ниједно име које би могло да се стави поред имена тих крупних научника краја XIX и почетка XX века на Западу. То је свакако један од разлога што утицај западне историографије на нове кадрове широм света и даље остаје доминантан. Мора се са жаљењем констатовати да совјетска дела заостају не само од тих ремек-дела која спадају у прошлост, већ и од многих савремених дела западних научника, који у акрибичности код коришћења извора и литературе, у солидности знања, у брижљивости обраде настављају старе традиције. Због тога совјетска дела не могу да замене западне приручнике, на које је упућен сваки научни радник. Ипак по томе што су марксистичка она сасвим природно имају предност код нас, нарочито кад се ради о научно-популарним делима као што је „Стара Грчка“.

На крају треба одати признање преводиоцу, редактору и издавачу и указати на брижљивост којом је наше издање припремљено. Дobar превод и исправка многих грешака техничко-редакцијског карактера, којима врви совјетско издање, чине да је наша књига знатно боља од совјетске.

Ф. Папазолиу, Београд.

VITO ANTONIO SIRAGO, L'Italia agraria sotto Traiano (Recueil de travaux d'histoire et de philosophie, 4-e serie, fasc. 16). Université de Louvain, Louvain 1958, pp. 339, 8°.

Горњиот труд содржи три дела (секој од овие делови е разделен на 4 глави) со увод и закључок. Во првите страници е дадена богата библиографија а на крајот од книгата се наоѓа индексот на цитираните извори.

Во *Уводот* авторот нагласува дека се ограничува на тема од еден период кус по време и простор, имено има за цел да ги проучи аграрните проблеми од времето на Трајана во Италија. Тој смета дека вакво ограничување ќе му дозволи да навлезе подлабоко во материјата и поопстојно да ги простудира проблемите што ги носи во себеси оваа епоха.

Првиот дел на трудот носи наслов *Социјаленосци*. Во првата глава од овој дел авторот ги проследува измените во приватната сопственост што настанувале во I век на Царството. Во втората глава е простудирана приватната сопственост според преписката на Плинија Помладиот и другите литературни извори од таа епоха. Во третата глава е разгледана државната сопственост од Августа до Трајана, а во четвртата — приватната сопственост во времето на Трајана.

Главните заклучоци до кои доаѓа авторот се следните: владеечката италска класа во времето на Трајана се беше преместила од Полуостровот во Северна Италија; сопствениците од Север влегле во центарот на царската администрација и со својот углед и богатство вршеле големо влијание под крајот на I век; освен што ја запазиле својата сопственост, тие имале купено земјишни поседи и во Централна и Јужна Италија. Типичен претставител на оваа класа е Плиниј Помладиот. На Полуостровот биле запазени ситни и средни имоти. Причината била во тоа што тие сопственици го избегнале прогонувањето на царевите кои во текот на I век ги конфискувале нивните имоти за да ја елиминираат моќта на големите сопственици од Централна и Јужна Италија. Следователно во Северна Италија големата сопственост во времето на Трајана сè уште била стабилна додека во Централна и Јужна Италија се одржувале само средната и ситната сопственост. Вистински голем сопственик во Централна и Јужна Италија станал императорот: сопственоста на фискот, која произлегувала од различни извори и се наголемувала на разни начини, нараснувала сè повеќе и заддушувала секоја активност на приватната иницијатива.

Второој дел го третира проблемот и начинот на *Закујои*. Во првата глава авторот го анализира Плинија Помладиот како управител на своите имоти, кој е в сушност претставител на сопственик кај кого биле запазени сите видови обработка на земјата што се применувале во време на Царството. Ползувајќи го робовскиот труд преку *familia rustica*, тој добро постапувал со робовите, лесно ги ослободувал — а сето тоа било пресметано на подобар приход. Воведувајќи го системот на исполица на некои од своите имоти, кој долго време не бил практикуван во Италија, Плиниј успеал да се осигури со работна снага во време кога таа не достасувала.

Во втората глава од овој дел подетално е разработено прашањето за развитокот и начинот на обработувањето: директното, кое во минатото време се сметало како правило, се одржувало во време на Царството само кај ситните селани. Средните и големите земјосопственици во I век го ползувале робовскиот труд под надзор на приватниот *villicus*. Понатаму се анализира *закупот per familiam rusticam*, организацијата на една *familia rustica*, нејзините задолженија и приходи. Овој начин бил пораширен во Северна отколку во Јужна Италија, кај што се проширувале царските латифундии, но тој се среќавал и на царските поседи.

Третата глава ни ја изнесува положбата на колоните и на колониите. Издавањето под закуп што се беше многу проширило на приватните имоти, а во време на Царството и на царските, било проследено со една низа обврски меѓу сопственикот и колонот, што се утврдувале во нивните договори. Анализирајќи ги односите меѓу сопствениците и колоните (како на приватните така и на државните имоти), авторот доаѓа до констатацијата дека привилегираната положба на колоните произлегува од крајниот недостиг на работна рака (*penuria colonoium*). Исполицата, што Плиниј започнал повторно да ја применува на своите имоти а која бргу потоа се раширила не само низ Италија ами и во Северна Африка и на царските поседи, се јавува како последица на истиот проблем.

Третиој дел под насловот *Производство и приход* е в сушност и најглавниот, кој го осветлува целото стопанство и трансформациите во земјоделството што доведуваат до декаденција во времето на Трајана. Испитувајќи го начинот на производството во тогашната Италија, авторот констатира дека оваа била разделена на многу мали економски единици. Тоа се должно на патријархалниот менталитет: автаркијата била идеал на секој производител. Обидите за специјализирање одделни култури биле ретки. Авторот утврдува два фактора како причини кои ја одржувале оваа положба: ограничената стручна спремност во областа на земјоделството и тешкотијата во размената. Во Италија немало достаточна развиена мрежа од добри патишта, така што пренесувањето од местото на производството до местото на консумацијата секогаш останувало проблем. Организациите на *annonae*, кои кои (по примерот на некои приватници) прибегнале и царевите, не помогнале во оваа ситуација, а обратно ѝ попречиле на слободната размена (производителите често биле принудувани да отстапат извесно количество продукти по определена цена на

curator annonae). Внесувањето продукти од провинциите (на пр. најголемиот консуматор Рим со своето пристаниште Остиа тукуречи напивно се снабдуваше од провинциите Северна Африка, Сардинија, Сицилија) уште помалку можело да го стимулира италското производство; ако кон тоа се додаде и проблемот на опаѓањето на населението, би можело јасно да се види дека производството се намалува. Обидот на царевите да го одбегнат ова зло со создавање градски и воени колонии не довело до очекуваниот успех. Приватните сопственици го решавале овој проблем со ослободување на робовите. Но на оваа акција ѝ попречила царската конкуренција. Имено царот привлекувал и натрупувал слободни работници за своите плантажи во провинциите. По таков начин тој станал најголем производител.

Од прегледот на аграрна географија на Италија во времето на Трајана, што авторот го дава во втората глава, може да се заклучи дека: во сите области на Италија се одгледувале шуми, насекаде било развиено сточарството, одгледувањето на цераали исто така; производството на масло во одделни области. Лозарството било распространето речиси насекаде, но Кампанија и Лациј биле на чело на ова производство. Меѓутоа, поради недостиг на работна снага и поради некои потфати од страна на царевите (едиктот на Домицијана, ширење лозарството по царска иницијатива во западните провинции кои биле побогати со селско население) тоа постепено опаѓало. Во II век Италија го губи првенството во арборикултурата што ѝ донесла богатство во текот на I в. и се враќа на помалку развиените форми: на сточарството и на одгледување цераали организирани на локалните потреби.

Во четвртата глава од овој дел авторот ги испитува последните царски интервенции во аграрното прашање. Тоа се алиментарните институции започнати од Нерва и понатаму енергично спроведувани од Трајана и следните императори. Авторот ја подвлекува разликата меѓу царските и приватните alimenta и заклучува дека царските имале потесен, градски карактер, а целта би можела да се рече дека била воено-политичка (машкиот пол бил фаворизиран). Приватните alimenta биле пошироки: тие ги опфаќале поделнакво и градските и селските деца, како машките така и женските, бидејќи биле пресметани на чисто добротинство. Освен тоа не биле поврзани со никакви обврски. Организацијата на царската институција со нејзиниот широк бирократски административен апарат уште повеќе ја отежнала ситуацијата. Со системот obligatio praediorum на и инаку слабите приходи на приватната сопственост проблемот да се привлече население на село станал уште потежок. Комплицираното управување и функционирање на оваа установа довело постепено до нејзиното распаѓање (во III век). Сите овие царски интервенции, заклучува авторот, иако често раководиле со добра волја (на пр. интервенцијата на Трајана кај сенаторите $\frac{1}{3}$ од имотот да вложат во италска земја) не биле во состојба да го запрат опаѓањето и да го решат целиот комплекс прашања што се криеле во аграрниот проблем.

Во *Закључоци* на својот труд Сираго подвлекува три најважни фактори што ја довеле Италија во состојба на декаденција во времето на Трајана: 1) трансформациите во земјоделството (рапидното опаѓање на италската арборикултура) предизвикани и придружувани од постојаниот недостиг на работна снага; 2) царското устројство, кое како вистински црвец („il vero tarlo“) го нагризувал римското општество, и 3) отсутноста на свест дека имало аграрен проблем во сета негова тежина, кој не можел да се решава со преземање повремени, делумични и емпириски мерки, ами напротив, како и секое длабоко развиено зло, требало да се лекува од корен.

Авторот има исползувано голема литература за својот труд (над 100 дела) и голем број извори (литерарни, епиграфски и јуридички) што укажува на сериозноста со која тој пришил кон разгледувањето на проблемот. Делото без сомнение претставува сериозен прилог за проучувањето на економската историја од периодот на Римското царство и ќе биде интересно и полезно за сите оние што подлабоко се занимаваат со таа материја.